

Литвин О. О.

Харківський національний економічний університет імені С Кузнеця

Асоціативно-образне поле запаху з номенами флори в мові повісті
«Хризантеми» Уляни Кравченко

Однією з найважливіших у теорії поезики є проблема слова й образу в художньому мовленні. Як зауважує Л. А. Лисиченко, «чим свіжіші й несподіваніші асоціації, тим яскравішим є образ» [3, с. 87].

Художнє різноманіття форм і способів, образно-стильова структура твору виявляють неповторність і своєрідність поетичного бачення світу автора. Художній текст є втіленням як мовної й концептуальної картин світу письменника, так і його індивідуально-авторської картин світу.

Постановка проблеми. Образність і пов'язані з нею асоціативність, неоднозначність інтерпретацій є визначальними рисами художнього мовлення. Саме цей напрям лінгвістичного аналізу художнього тексту на сьогодні є актуальним. Асоціативно-образну організацію художніх текстів досліджено в працях О. Потебні, В. Виноградова, В. Маслової, Г. Степанова, С. Єрмоленко, Н. Сологуб, Л. Пустовіт, Ж. Соколовської, О. Селіванової, О. Тараненка, В. Жайворонка, Л. Бублейник, Л. Лисиченко, А. Мойсієнка, В. Калашника, С. Бибик, О. Маленко та ін. Зокрема, С. Єрмоленко вважає, що асоціації «становлять основу конкретно-чуттєвого сприйняття художнього тексту» [1, с. 293].

Сутність процесів чуттєвого й раціонального пізнання людиною навколишньої дійсності вивчали Б. Ананьєв, Г. Костюк, О. Леонтєв, вплив ароматів на психофізичний стан людини досліджували В. Аршанський, С. Гамаюнов, Л. Дудченко, Н. Макарчук, Н. Холодний. Продуктивним є вивчення запахів у медичній практиці. Одоративну складову довілля в мові та мистецтві розглядали Ю. Лотман, В. Виноградов, А. Потебня, М. Велер, В. Дятчук, С. Александрова, І. Гайдаєнко, Л. Соболева та інші. В українському

мовознавстві ґрунтовно проаналізувала запахову лексику та її стилістичні можливості В. Дятчук, яка визначила три архісеми: виділення запаху, поширення запаху та сприймання запаху.

Мета статті – дослідити асоціативно-образне поле запаху з номенами флори як засобу виразності художнього тексту в мові повісті «Хризантеми» Уляни Кравченко.

Актуальність статті зумовлена відсутністю досліджень мови творів Уляни Кравченко з погляду структури й функціонування асоціативно-образного поля запаху. У зв'язку з цим виникає потреба здійснити аналіз функційноменів на позначення запаху, пахоців у мові повісті Уляни Кравченко «Хризантеми». Характеристика асоціативно-образного поля запаху сприятиме розумінню глибоких процесів розвитку лексики сучасної української мови.

Інтерес для лінгвістики становить специфіка відтворених у мові асоціацій пов'язаних із запахом, які є невід'ємним компонентом культури. Варто звернути увагу на комплекс умов, які спричиняють появу асоціацій, оскільки вони, ґрунтуються на особистому досвіді, що збігається з досвідом культури, до якої належить письменник. У зв'язку з цим важливого значення для вивчення мовної картини світу Уляни Кравченко набуває асоціативно-образне поле запаху з номенами флори.

Найсуб'єктивніші образи художнього мовлення, які основані на асоціаціях, знаходять вираження в тропеїчних засобах формування індивідуальної мовної картини світу. «Хоч письменник і користується загальноживаною мовою, проте його індивідуальне світосприймання, психологія мовотворчості зумовлюють витворення особливого мовного світу», – зауважує С. Єрмоленко [1, с. 59]. Для здійснення аналізу авторського образотворення у мові повісті Уляни Кравченко вважаємо необхідним описати основні засоби формування ідіостилю письменниці – епітети, порівняння, метафори.

О. Потебня висловив переконання, що асоціативність є одним з визначальних чинників утворення рядів уявлень, коли писав: «Асоціативність

полягає в тому, що різнорідні сприйняття ...не знищують взаємно свою самостійність..., а залишаючись самі собою, зливаються в одне ціле» [7, с. 46]. Безперечний інтерес для мовознавства становить специфіка відтворених у мові асоціацій, пов'язаних з образно-асоціативними полями з ключовими словами запаху, відчуттів. Питання мовного вираження нюхових відчуттів є найменш дослідженим та розробленим серед сенсорної лексики. Така ситуація насамперед пояснюється другорядним місцем слів на позначення запаху, пахощів, відчуттів у життєдіяльності людини. Також пояснюють це їх суб'єктивним характером та бідністю лексики на позначення запахових відчуттів. У праці «Із секретів поетичної творчості» І. Я. Франко зазначив, що «наша мова найбагатша на означення зору, менше багата, але все-таки досить багата на означення вражень слуху і дотику, а найбідніша на означення смаку і запаху» [9, с. 79].

Асоціативно-образне поле запаху об'єднує слова *запах, пах, пахощі, запашний, пахне, пахнуть*, які вжито в прямому й переносному значеннях. В авторських контекстах ці слова є ключовими епітетних, порівняльних, метафоричних структур.

Основними засобами створення образності, пояснення одного предмета або явища за допомогою іншого, подібного до нього, є порівняння і метафори. У художньому творі втілено індивідуально-авторську картину світу. Порівняння й метафори дають змогу дослідити процес формування мовної картини світу письменника, допомагають розкрити творчий задум.

У двох предметах чи явищах Уляна Кравченко часто знаходять зовнішню чи внутрішню схожість. Письменниця, як правило, здійснює зіставлення на таких асоціативних рівнях, що досягають максимальної естетичної виразності: «Дрібні *цвіти геліотропу* творять *китички, що звертаються до сонця. Підливані* ростуть *буйно, розгалужуються, але коли їх томить спрага, пахнуть міцніше, ароматично, мов ванілія, що, як відомо, є овочем рослини з сім'ї зозулинцеватих*» [2, с. 291], «*Жасминова цвітка має правильну корону, складену з чотирьох вільних протилежних пелюсток. Дрібні цвітки розміщені*

між круглуватими шорстким зеленим листям, їхній колір білий, матовий, пелюстки як з мармуру, між ними в'язанка золотих пиляків. Звичайна цвітка, але я не пробую, не смію писати про її чар. У світлі місяця срібляться, сяють, пахнуть... Не знаю, може весь чар цих дрібних цвіток у їхньому запаху, що нагадує ароматичний запах лісових суниць» [2, с. 282], «Поема – міраж, ніжна, як пах провесняних квітів» [2, с.278]. Як бачимо, яскравим засобом вираження є порівняння.

Незважаючи на те, що лексико-семантичне мікрополе «запах» позначається наявністю незначної кількості слів з прямим значенням запаху, засоби передачі його чуттєвого вираження досить різноманітні: одним із способів виражень запаху, пахощів, відчуттів виступає метафора, хоча власне нюхові відчуття рідко є джерелом переносного вживання слова. Метафоричне перенесення відбувається на основі подібності до запаху певного предмета, так за ним закріплюється уявний запах.

Аналіз мови повісті «Хризантеми» засвідчив такі випадки метафоричного вживання слів із номеном запах у поєднанні із лексикою на позначення рослин: різні часові проміжки і періоди життя людини: «Відцвіли **кущі жасмину**... З його хрещатих, неначе з мarmору різьблених цвітів не нанижу більше **запашної гірлянди**, щоб нею, як поясиною, перев'язати волосся» [2, с. 394]. Метафоричні образи створені письменницею насичені асоціативним багатством, вражають точністю вислову, лаконічністю думки на тлі витонченої мальовничості: «Схвильвана вітаю свої **геліотрони**, що так недавно, навесні, **розливали пахощі**. Разом із цими **квітами** розцвітала моя молодість...» [2, с. 39]. Молодість у більшості людей викликає приємні асоціації: це період безтурботного життя, коли здається, що все попереду, коли людина сповнена енергією та силами, у цьому випадку акцент зроблено на зв'язку між молодістю та пахощами **геліотронів**. Запах геліотронів асоціюється в авторки і з тугою за рідною домівкою: «Навіщо лишаю свій спокійний сад і **грядки запашних геліотронів?**...» [2, с.306].

Запахів враження поєднуються в мові із зоровими відчуттями. Метафора, що поєднує нюхові та зорові компоненти, містить комплексне перенесення, що засвідчує єдність світосприйняття людини і його оцінний характер: «Темно. А я так виразно бачу: **запашний горошок** нічого собі, його вигляд нагадує звичайний горох, його плоске зернятко кільчить, проростає, розвиває опукло-гранчасте біло, таке синяво-інеїсте» [2, с. 68], «Хочу описати **запах дрібних кольорових горошків**, вони такі окрилені, хоч утлі, і треба їм підпори. Сягають кудись до висот, де існує все – як каже батько – „шляхетне, гарне, величне” ...» [2, с. 66].

У мові художнього твору зустрічаються також приклади поєднання запахів вражень із смаковими: «**Горошки запаморочують солодким запахом**» [2, с. 67], «З кущиків деревинка (*saprifolium*), що вкривають вітками мури й колонки веранди, опадає золоте листя... А так недавно біло-рожеве квіття приналежувало **солодким запахом метеликів-вечерників**» [2, с. 236]. Крім того запахи деяких рослин можуть оп'янювати: «**Запах жасминів оп'янює**» [2, с. 286], «**Сніг гречки оп'янює, пахне**» [2, с. 214].

Деякі запахи пов'язані у письменниці з найдорожчим у житті: домівкою, природою, вірою, близькими людьми, односельцями, словами і думками з тим, що вона завжди пам'ятатиме: «Зберігаю в пам'яті слова-рожі... Зберігаю в пам'яті і барви, і блиски, і **запахи гірської сонячної галявини**, маєстатичну красу гірської бурі та фантастичний вид, коли з лісів ранками піднімаються білі хмари, коли „гори куряться”» [2, с. 75], «Душа дитини вразлива на чар-красу гірської природи, на слова й думки дідуневі, душа вірить, що нічого не втратить, що віднайде колись усе, що в небі з'єднається з усіма дорогими. У моєму небі будуть ці гори й бори, церквиця й дідуньо, і бойки (конечно мусять бути в небі бойки!) і рожка, і та калина, що цвіла в Побуці перед приходством... Будуть і **запахи смеречини, запахи ялівцевих ягідок**, що їх спалюють перед віттаром...» [2, с. 76], «Пам'ятаю в кімнатах пані Марковської розкішні, найкращі квіти, пеляртонії, теранії, рожанітеранії, що їх

вона називала „*Rosenblatt*”, і *запахні з дрібними сріблистими листочками мушкательки*» [2, с. 391].

Запахи викликають у авторки позитивні почуття та емоції, які вона порівнює з казкою: «*На сонці запах розігрітої резеди, геліотропів, вербен... Над цвітом повно метеликів. Казка! Справді казка!*» [2, с. 292]. Уляна Кравченко наділяє образ і запах квітки позитивною оцінною семантикою, яка пов'язує рослину з духовною сферою, надає необхідних смислових нюансів у індивідуальному контексті.

У мові повісті «Хризантеми» знаходимо також асоціацію з негативною конотацією, коли запах квітів пов'язаний зі смертю: «*Іноді читав мені батько вірш про цвіти, що вбили своїм запахом дівчину...*» [2, с. 67].

Серед мовних засобів, які формують особливості ідіостилю письменника, важливе місце посідають епітетні конструкції. Своєрідність мовно-художньої манери Уляни Кравченко виявляється в умінні побудувати незвичайні образи за допомогою цього тропу. Авторка використовує колористичні засоби, що викликають у читача зорові образи, а запах часто породжує низку асоціативних відчуттів: «*Просторе чисте подвір'я, обора й обороги, далі грядки з гордовиною, є доволі місця і на те все зілля, що непосіяне щороку росте та розцвітає, на той все зелений барвінок, на ті запахні шавлію та м'ятку і на ті півонії та іриси, що їх на селі звуть „качиписки”, і жоржини наче зроблені з трубок червоного паперу*» [2, с. 221]. Стилiстичне призначення епітета полягає в підкресленій виразності слова, що актуалізує ознаку предмета чи явища, суттєву для естетичної настанови та смислового наповнення відповідного тексту. «*У травні цвіте біло наша запахна калина*» [2, с. 73]. Епітет у митця відображає характерні особливості його стилю, його поетичного мислення. Це видно, зокрема, і з тих означень, які характеризують майстерність Уляни Кравченко як колориста. За допомогою відповідних барв і світлових контрастів письменниця передала різні психічні стани персонажів, створювала настроєві пейзажі і таким чином викликала у читача різні асоціації, певні емоції. За спостереженнями дослідників, білий колір – найпоширеніший у слов'янському,

зокрема й українському фольклорі. В Уляни Кравченко *білий* – це і традиційне позначення чистого, світлого, незаплямованого, і яскраві авторські експресії, в основі яких лежить глибоко індивідуальне й естетично багате сприйняття світу: *«Чудовий білий травневий вечір і запах жасминів хвилює мене»* [2, с. 82]. Хоча назви кольорів закріплені практично в усіх мовах, у кожній мові існують стереотипи, що визначають своєрідну конотативну надбудову семантичної структури конкретної барви. Головну роль тут відіграє виникнення асоціацій. До того ж колористична лексика яскраво відображає особливості авторського світовідчуття, особистісні риси письменника, його цілісні й естетичні орієнтири: *«А з плеканих уміло у квітнику чарували мене **запашипеляргонії, ромен-зілля** для ворожіння, але найбільше вражали мене „вогняні лілеї”, ці червоно-полум'яні „квіти-любови”»*[2, с. 125].

Також можемо спостерігати перенесення вражень віддалених у часі та просторі на основі відчуттів. Номени на позначення запаху, пахощів не мають ознаки вїї прямому розумінні, проте викликають певні асоціативні зв'язки з подіями, що супроводжувалися нюховими відчуттями: *«Він довго ще говорив, спертий лівою рукою на паркан, правою досягав галузки високого жасмину , що був ще вкритий рясним білим запашиним цвітом»* [2, с. 298].

Змальовуючи пейзажі, Уляна Кравченко приділяла велику увагу кольорам та запахам. Вона ніби бачила світ очима художника, звертаючи одночасно увагу й на звуки та запахи природи: *«У близькій пасіці пахне, розростається кучерява м'ятка, шальвія, є і „панська трава” боже деревце, і братчики в темних кольорах, і копитень з фіолетнимицвітами»* [2, с. 73], *«По межах пахнуть розігріті материнки, чебрець»* [2, с. 211].

Отже, фрагмент мовної картини світу Уляни Кравченко, презентований номенами на позначення запаху, пахощів у мові повісті «Хризантеми», – є ілюстрацією її індивідуально-авторської картини світу. Письменниця художнім словом малює конкретно-чуттєві картини, часто динамічні, виявляє своє ідейно-емоційне ставлення до зображеного, розкриває внутрішній світ людини. Зображальні картини, як можна було переконатися, сприймаються органами

чуття. В асоціативне поле *запаху* потрапляють найрізноманітніші квіти: *кущі жасмину, геліотропи, горошок, деревинка, гречка, смеречина, ялівець, мушкательки, резеда, геліотропи, вербена, провесняні квіти, шавлія, м'ятка, півонія, ірис, жоржини, калина, пеларгонія, ромен-зілля, „вогняні лілеї”, кучерява м'ятка, „панська трава”, братчики, копитень, материнки, чебрець*, які породжують інші асоціації й образи. Така лексика використовується в основному для позитивної оцінки авторської дійсності, передачі позитивних емоцій. Запахова ознака розкривається у авторських контекстах. Ці слова є ключовими епітетних, порівняльних, метафоричних структур.

Список літератури

1. Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності (стилістика та культура мови). / С. Я. Єрмоленко. – К.: Довіра, 1999. – 431 с.
2. Кравченко Уляна. Хризантеми. Повість. / Уляна Кравченко. – Чикаго: Видво Миколи Денисюка, 1961. – 414 с.
3. Лисиченко Л. А. Лексико-семантичний вимір мовної картини світу. / Л. А. Лисиченко. – Х.: Вид. група «Основа», 2009. – 191, [1] с.
4. Потебня А. А. Эстетика и поэтика. / А. А. Потебня. – М.: Искусство, 1976. – 614 с.
5. Рильський М. Як парость виноградної лози. / М. Рильський. – К.: Наукова думка, 1973. – 258 с.
6. Франко І. Я. Із секретів поетичної творчості // Збір. Творів: У 50 т. / І. Франко. – К., 1980. – Т. 37. – С. 79.